

Jean Bernardi
Profesor emerit la Universitatea Paris-Sorbonne

Grigorie din Nazianz

Teologul și epoca sa
(330–390)

Traducere:

Cristian Pop

Cu o selecție a Poemelor autobiografice în traducerea

diac. Ioan I. Ică jr

Editura DEISIS
Sibiu
2002

Cuprins

Introducere	7
-------------------	---

I. Epoca

1. RENAȘTEREA UNUI IMPERIU	13
----------------------------------	----

Imperiul creștin: decadență sau renaștere? (13). Repere cronologice (14). Marea criză din secolul III (15). Reformele lui Dioclețian (16). Cadrele vieții în Răsăritul secolului IV (21). Împărații din secolul IV (26).

2. BISERICILE RĂSĂRITENE DUPĂ PERSECUȚII	29
--	----

Cotitura constantiniană (29). O biserică misionară încă de la origini (30). Persecuțiile (31). Urmările persecuțiilor (33). Structurile bisericești din secolul IV (35). Biserica locală (38). Atitudinea față de Botez (41). Categoriile de credincioși (42). Desfășurarea anului liturgic (43). Episcopul (44).

3. TENSIUNI ȘI CRIZE	45
----------------------------	----

Diviziunile (45). Izolarea Bisericilor locale (48). Adunările episcopilor (49). Activitatea misionară (49). Evanghelistizarea satelor (50). Creștinii și mediile intelectuale (50). Intrarea creștinilor în viața publică (51). O gravă problemă de personal (52). Disputele între persoane (54). Controversele teologice (55). Arianismul și Sinodul de la Niceea (55). Problema Sfântului Duh (57). Problema hristologică (58). Disputa antiohiană (58).

4. PĂMÂNTUL NATAL 61
Platoul capadocian (61). Dieceza din Pont și împrejurimile ei (64). Cezareea Capadociei, centru politic și intelectual (66). Episcopii capadocieni (69). O provincie legată de Ortodoxie (73).

II. Viața

5. EDUCAȚIA UNUI FIU DE ARHIEPISCOP 79
Un mic oraș de provincie (79). Fiul lui Grigorie și al Nonnei (81). Prima copilărie (85). Elev al școlii de gramatică din Cezareea (86). Un periplu de la Cezareea la Atena (87). Atena, adevărată comoară (89). Întoarcerea în pământul natal (91). Proiecte de viață ascetică (92). Preot de țară? (94).
6. „M-AM SUPUS TIRANIEI” 97
Viața la Annesi alături de Vasile (97). Începuturile unui predicator (99). Pledoarie personală sau reflecție asupra preoției? (100). Ascensiunea lui Iulian Apostatul și prima afacere Cezarie (101). Cea de-a doua afacere Cezarie și revolta monahilor din Nazianz (104). Iubirea de săraci (105). Moartea Gorgonei și a lui Cezarie: două cuvântări funebre (106). A treia afacere Cezarie: o succesiune încurcată (106). Afacerea Sasima și episcopatul (107). Cel dintâi episcop auxiliar din istorie (110). Cuvântarea funebă la Grigorie cel Bătrân (112). Retragera la Seleucia Isauriei (116). Chema-rea venită de la Constantinopol (117).
7. ORAȘUL LUMINĂ 121
Așezarea orașului (121). Întemeierea Constantinopolului și dezvoltarea sa (123). Populația orașului (124). Însăunarea lui Teodosie (127). Situația la Constantinopol la începutul anului 379 (127). Bisericele orașului (131). Alte monumente (133).
8. O ÎNTREPRINDERE RISCANTĂ 137
Plecarea spre Constantinopol (137). Instalarea la Teodosia (138). Anul 379 (140). Un nou predicator (142). Anastasia (143). Cele cinci cuvântări păstrate din anul 379 (145). Botezul lui Teodosie și urmările lui (148). Afacerea Maxim (149). Cele unsprezece cuvântări din anul 380 (151). Intrarea lui Teodosie în Constantinopol: Grigorie instalat în scaunul episcopal (152).

9. GRIGORIE AL CONSTANTINOPOLULUI 155
Puterile și slăbiciunile noului episcop (155). O tentativă de asasinat (157). Predica episcopului Constantinopolului (157). Biserica Sfinților Apostoli (158). Preluarea funcțiilor: *Cuvântarea* 36 (158). Ciclul liturgic: Nașterea, Arătarea și Botezul (160). Căsătoria (163). Sinodul II Ecumenic (164). Succesiunea lui Meletie și schisma antiohiană (166). O numire contestată (167). Judecata asupra sinodului (168). Problema Duhului Sfânt (172).

10. O RETRAGERE ACTIVĂ 179
O slujire interimară (179). Cuvântarea funebă la Vasile cel Mare (180). Ultimele două cuvântări ajunse până la noi (182). Ultimii ani (183).

III. Opera

11. UN OM AL RELAȚIILOR EPISTOLARE 189
Creștinism și cultură (190). Genul literar epistolar (191). Cronologia scrisorilor (193). Corespondenții. Câteva femei (194). Vasile (195). Un grup de înalți funcționari (196). Generalii (198). Episcopi, preoți și monahi (199). Profesori și studenți (200). Un tratat de artă epistolară: *Scrisoarea* 51 (201). O viguroasă chemare la ordine: *Scrisoarea* 7 (201). Refuzul de a se supune: *Scrisoarea* 40 (203).
12. CUVÂNTĂRILE 207
Difuzarea operelor în Antichitate (207). Edițiile *Cuvântărilor* (208). Episcopul învățător (209). Cronologia *Cuvântărilor* (210). Texte remaniate între anii 381–390 (210). Cele trei „Scrisori teologice” (211). Diferite tipuri de cuvântări. Pledoarii și invective (211). Cuvântările funebre (213). Elogiul martirilor (214). Ciclul liturgic: Naștere, Arătare, Paști, Cincizecime (215). Ceremoniile de împăcare (215). O cuvântare de adio (216). Alte modele de alocuțiune (216). Comentariul unei pagini evanghelice despre căsătorie (216). Subiecte trecute sub tăcere (222). Critica clerului (222).
13. TEOLOGUL 225
Sfinții și sfințenia (225). „Un sfânt care comite păcate?” (226). Un reformator (227). Eroismul (228). Grigorie din

Nazianz (228). Treimea (230). Divinitatea Duhului Sfânt (232). Deoființă (233). Analiza celor cinci „Cuvântări teologice” (234). Apolinarie și problema hristologică (237). „Imn lui Dumnezeu” (238).

14. UN POET CREȘTIN 241

Opere autentice și opere cu autenticitate discutabilă (241). Clasificarea tematică a poemelor (242). De ce scria versuri acest episcop? (245). Un suflet chinuit (247). Cele două poeme autobiografice (250). Imprecatorul (255). Cel dintâi romantic? (256).

15. SCHIȚĂ PENTRU UN PORTRET 257

O personalitate greu de surprins (257). Semnele apartenenței sociale (258). Un aristocrat (258). O familie originală (259). Intelectualul. Școala și cărțile (261). Școala și cuvântul (261). Scrisul (262). Sentimental sau pasionat? (263). O sensibilitate romantică (264). Tradiția platonică (265). O vocație de profesor (266). Un temperament contemplativ (267). Un caracter depresiv (269).

Concluzie 273

Bibliografie 275

SFÂNTUL GRIGORIE DIN NAZIANZ

Poeme autobiografice

Despre cele ale sale (II, I, 1)	281
Despre viața sa (II, I, 11)	296
Către sine însuși și despre episcopi (II, I, 12)	333
Către sine însuși (II, I, 4)	349
Către poporul bisericii Anastasia (II, I, 5)	349
Rămas-bun neprietenilor (II, I, 7)	350
Către invidioși (II, I, 8)	350
Către aceiași (II, I, 9)	350
Către episcopii din Constantinopol și însuși acest oraș (II, I, 10)	351

Rugăciune de dimineață (II, I, 24)	352
Tânguire de seară (II, I, 25)	352
Rugăciune către Hristos în ziua următoare (II, I, 26)	352
Elegie (II, I, 28)	352
Către Hristos (II, I, 33)	353
La tăcerea din Postul Mare (II, I, 34)	353
Alt poem (II, I, 36)	358
Alt poem (II, I, 37)	358
Imn către Hristos după tăcere, în ziua de Paști (II, I, 38)	358
Către cei care defaimă pe monahi (II, I, 44)	360
Tânguire (II, I, 52)	360
Rugăciune către Hristos (II, I, 62)	360
Tânguire (II, I, 65)	361
Altă tânguire (II, I, 66)	361
Către sine însuși (II, I, 67)	361
Despre sfârșitul vieții (II, I, 72)	361
Către Hristos (II, I, 74)	362
Tânguire către Hristos (II, I, 75)	362
Altă tânguire (II, I, 76)	362
Rugăciunea către Hristos (II, I, 77)	363
Către sufletul său (II, I, 78)	363
Către sufletul său (II, I, 80)	364
Către sufletul său (II, I, 81)	364
Către sine însuși (II, I, 82)	364
Tânguire (II, I, 84)	364
Povățuire de întoarcere la Dumnezeu (II, I, 85)	365
Îndemn către sine însuși (II, I, 86)	365
Despre dorința de Dumnezeu (II, I, 87)	365
Despre natura umană pieritoare (I, II, 12)	366
Pe aceeași temă (I, II, 13)	366
Despre natura umană (I, II, 14)	367
Despre mizeria omului din afară (I, II, 15)	370
Despre căile vieții (I, II, 16)	373
Fericiri ale diferitelor vieți (I, II, 17)	374
Despre viața omenească (I, I, 18)	376
Despre aceeași (I, II, 19)	376
Despre dorință (I, II, 20)	377
Despre moartea cuiva drag (I, II, 21)	377

Despre prieteni care nu sunt buni (I, II, 22)	377
Despre același lucru (I, II, 23)	377
Despre moartea lui și a părinților lui (II, I, 90)	377
Pe mormântul tuturor acestora (II, I, 91)	378
Epitaf și rezumat al vieții sale (II, I, 92)	378
Alt epitaf despre sine însuși (II, I, 93)	378
Alt epitaf (II, I, 94)	379
Alt epitaf (II, I, 95)	379
Alt epitaf (II, I, 96)	379
Alt epitaf (II, I, 97)	380
Alt epitaf (II, I, 98)	380
Alt epitaf (II, I, 99)	380

ΣΟΦ

Sfântul Grigorie din Nazianz și epoca sa — cronologie	381
---	-----

Hărți:

Provinciile Asiei Mici în secolul IV	387
Drumurile lui Grigorie	388
Constantinopolul	389

Editura și Librăria DEISIS
str. Timotei Popovici, nr. 21, 550164 Sibiu
tel./fax 0269-214272
www.edituradeisis.ro

Difuzare: SC SUPERGRAPH SRL
str. Ion Minulescu, nr. 36
031216 București, sector 3
tel. 021-3206119, fax 021-3191084

Renașterea unui imperiu

Dacă titlul pe care l-am dat acestui prim capitol este unul ambițios e pentru că se impune să deschidem larg perspectivele în urma personajului de care ne vom ocupa. Luat în litera lui, programul afișat n-ar avea limite în spațiu sau în timp, pentru că Imperiul roman reprezintă cvasitotalitatea lumii cunoscute a Antichității, în timp ce perioada inaugurată de ascensiunea lui Constantin la începutul secolului IV s-a prelungit mulți ani. E vorba pur și simplu de a marca astfel faptul că e imposibil să prezinți figura și opera unui Grigorie din Nazianz fără a le situa în cadrul lor geografic, istoric, politic, economic, social, intelectual și religios și care le-au condiționat într-o mare măsură. Sfinții nu sunt nici ei spirite pure.

Imperiul creștin: decadență sau renaștere?

Această introducere istorică e cu atât mai necesară cu cât într-o lume de călători fără bagaje Roma în întregul ei e din ce în ce mai puțin cunoscută. Mediile cultivate sunt pe cale să o reducă la câteva drapaje fanteziste sau la sărăcia benzilor desenate. În plus, chiar în epoca în care istoria greco-romană era urzeala oricărei culturi, perioada numită convențional Imperiul de Jos [*le Bas-Empire*] făcea în general obiectul unui contrasens fundamental.

Se mai întâmplă încă adeseori ca noțiunea de decadență să fie asociată cu ingenuitate cu domnia lui Nero. Marele Imperiu roman, auzim spunându-se, și-ar fi pierdut începând din acest moment vigoarea și virtuțile sale. E bine însă să observăm, pe de-o parte, că Nero a murit în anul 68 d.Hr. și că toți istoricii sunt de acord cu situarea apogeeului Imperiului roman în cursul secolului următor. Acesta este legat de domnia unor mari împărați precum Traian

(98–117), Hadrian (117–138), Antoninus Pius (138–161) și Marcus Aurelius. Gloria și prosperitatea Imperiului au durat deci și au sporit mult după Nero. Urmează oare că îndată după această epocă a venit numaidecât decadența? Expresia Imperiul de Jos, aflată mult timp în uz și care vehiculează prin ea însăși o judecată în mare măsură negativă, a acreditat și răspândit această idee. Dar, întrucât secolul IV va fi de fapt o epocă nicidecum de decadență ci, dimpotrivă, de renaștere — o renaștere care a urmat, e adevărat, unei grave crize —, nici un istoric nu mai folosește astăzi această expresie, ci se vorbește mai degrabă despre un *Imperiu roman târziu* sau despre o *Antichitate târzie* (*Later Roman Empire* sau *Spätantike*).

Repere cronologice

Vom încerca, așadar, să degajăm marile trăsături ale acestui Imperiu roman în sânul căruia s-a născut și a trăit cel pe care-l numim într-un mod curios de inexact Sfântul Grigorie de Nazianz. Grigorie însuși, viața lui agitată, opera lui scrisă, atât de amplă și diversă, vor reține cel mai mult atenția noastră, dar, înainte de toate, se cuvine să completăm scurta fișă de stare civilă pe care am schițat-o mai sus. Expresia Grigorie de Nazianz este inexactă pentru că în general atunci când este vorba de un episcop din Antichitate îndată după numele său vine numele episcopiei lui. Or, Grigorie al nostru a fost episcop, însă nu al micului oraș Nazianz, unde episcop era tatăl său, ci al Constantinopolului. Vom vedea mai târziu că probabil această eroare de limbaj nu este deloc inocentă.

Născut, pe cât se pare, în 330 și decedat în 390, Grigorie a văzut lumina zilei la puțin timp după sfârșitul marilor persecuții survenite în anul 313, an în care se inaugurează și noua capitală a Imperiului, Constantinopolul. Grigorie se naște deci creștin într-un Imperiu în mod oficial mai mult sau mai puțin creștin. Un Imperiu al cărui centru de gravitație nu mai este în Italia, ci pe malurile Bosforului. Un Imperiu mai puternic și mai strălucitor decât oricând. Un alt reper cronologic: Grigorie se naște la puțin timp după Sinodul I Ecumenic al Bisericii reunit în anul 325 la Niceea, sinod care a dat o primă definiție, parțială încă, a credinței în Sfânta Treime. În anul 381 Grigorie va fi cel care va prezida Sinodul II Ecumenic, sinod care a repus în vigoare credința definită la Niceea cu o jumătate de secol mai devreme, completând Simbolul de credință de la Niceea cu proclamarea divinității Duhului Sfânt.

Odată încheiate aceste preliminarii, să încercăm să detectăm liniile principale a ceea ce s-a numit când Imperiul constantinian, când Imperiul creștin. Pentru aceasta însă va trebui să facem o scurtă întoarcere în timp.

Marea criză din secolul III

În cursul secolului II și la începutul secolului III, Imperiul roman trăise o perioadă fericită, cum nu mai cunoscuse vreodată înainte. Imensul teritoriu ce se întindea de la hotarele Scoției în nord până la cataractele Nilului în sud, și de la capul Finisterre în vest până în Irakul de astăzi în est se bucura de pace și prosperitate. Roma a fost guvernată în această perioadă de oameni muncitori, riguroși și, în același timp, relativ umani, devotați exercițiului funcției lor, conștienți de datoriile lor profesionale. Fără îndoială, nimic nu este niciodată idilic și, deși multe umbre ar fi de adăugat la acest tablou, pe ansamblu schița lui rămâne adevărată. Roma n-a avut niciodată sub arme mai mult de 500.000 de oameni pentru a proteja de orice atentat interior sau exterior teritoriul atât de vaste. Semn că dominația sa era în ansamblu acceptată de populațiile asupra cărora se exercita. Imperiul roman adusesse peste tot pacea și prosperitatea. Singura excepție notabilă o constituia Israelul, care se răsculase de două ori cu vigoare împotriva ocupanților¹.

Se pare însă că popoarele satisfăcute pe deplin se lenevesc și se trezesc dezarmate fizic și moral atunci când se ivește pe neașteptate o primejdie scăpată din vedere. Totul se poate prăbuși atunci dintr-o singură lovitură. E tocmai ceea ce s-a întâmplat la Roma în cursul secolului III. În 235, hoardele germanice trec frontiera Rinului și se răspândesc în Galia, una din cuceririle cele mai vechi ale Romei. Ele vor reveni în mai multe rânduri. Acești invadatori seamănă în jur, cu efecte îndelungate, moartea, frica, sărăcia. Armatele romane se dovedesc incapabile să apere Imperiul. Și cum armatele învinse au supărătorul obicei de a se revolta fiindcă preferă să se creadă trădate decât să se recunoască incapabile de a-și îndeplini misiunea, războiului extern i se adaugă curând războiul civil. La aceasta se adaugă faptul că dezastrul generalizat îi va face pe fiecare să caute responsabili. Nemulțumită, opinia publică se întreabă asupra motivelor care fac ca un Imperiu neînvins să nu

¹ Primul război a durat din 66 până în 70 și a luat sfârșit prin ocuparea Ierusalimului de Titus și prin distrugerea Templului. Cel de-al doilea război s-a desfășurat între 132 și 135 și s-a încheiat cu distrugerea Ierusalimului.

mai acumuleze decât eşecuri. La rândul lor, puterile publice sunt ocupate cu deturnarea criticilor asupra altora. Ajunși numeroși, creștinii erau cei mai potriviți pentru rolul de țapi ispășitori. Roma nu-i iubise niciodată și, din când în când, ucidea câte unii, dar în general până acum îi tolerase. De acum înainte însă, îi va hăitui sistematic timp de șaizeci de ani (250–313).

În timpul acestei crize care afecta în mod nemijlocit Occidentul, regiunile răsăritene ale Imperiului, cele în care se vorbea grecește, se orientează încet dar sigur spre secesiune. Și aceasta cu atât mai mult cu cât, nemaipătind impozit, se îmbogățeau și mai mult. Va veni momentul în care istoricul nu va mai putea deosebi numele zecilor de împărați care se succed la câteva luni sau chiar câteva săptămâni. Câțiva suverani energici vor încerca să inițieze o redresare. Semn al vremurilor: unul dintre aceștia, Aurelian (270–275), socotește necesar să înconjoare Roma cu o centură de fortificații aflate în mare parte în picioare până astăzi. Era un semn al vremurilor dat fiind că, până atunci, fălindu-se cu o putere ce o ferea de orice perspectivă de atac, Roma nu avusese fortificații. În cursul îndelungatei sale istorii, Roma n-a fost cucerită decât de două ori: prima oară, de către gali (în anul 390 î.Hr., în zorii ascensiunii ei); a doua oară, în anul 410 d.Hr., cu alte cuvinte la douăzeci de ani după moartea autorului nostru, care pe vremea sa nu și-ar fi putut imagina așa ceva.

Reformele lui Dioclețian

Dar să revenim la secolul III și la criza care îl caracterizează. În cursul ultimelor două secole (respectiv în secolul XIX și acest secol XX ce se sfârșește sub ochii noștri), rolul marilor oameni în istorie a fost contestat. Fără îndoială, rolul lor a fost în mare măsură exagerat, istoria fiind redusă uneori la o succesiune de domnii, dar există și împrejurări în care totul pare a fi gândit, dirijat sau în orice caz marcat de o personalitate excepțională. Acesta este și cazul unui bărbat căruia nu i s-a făcut dreptatea cuvenită. În ochii unora, calitatea sa de persecutor al Bisericii îi întunecă fără drept de apel toate meritele. Pentru alții, el are nefericirea de a se situa în pragul unei perioade considerată ca fiind marcată pe ansamblu de decadență. Mă refer la împăratul Dioclețian.

La sfârșitul anului 284, acest general de origine iliriană este proclamat împărat de armata lui, după mulți alții care, în general, nu au rezistat prea mult. În douăzeci de ani, el va întreprinde o

serie de reforme la sfârșitul cărora Imperiul, refăcut în puterea și prosperitatea sa, se va găsi profund transformat. Asistăm la o refacere totală a instituțiilor și a întregii societăți: o întreprindere a cărei relatare sfidează orice narator.

Pe plan politic și militar, Dioclețian constată că, ținând cont de mijloacele de comunicare ale epocii, Imperiul e mult prea mare pentru a putea fi apărat de un singur om dintr-un centru unic, mai ales în cazul în care amenințările se ivesc simultan pe mai multe din frontierele sale. Veștile de la frontiere ajungeau prea târziu la Roma, iar trimiterea unor întăriri cerea prea mult timp. Or acest Imperiu se confrunta de acum înainte aproape mereu cu popoarele germanice pe Rin, cu alți germanici pe Dunăre, iar între Tigru și Eufrat cu puternicul Imperiu persan. Așadar, era necesar ca apărarea să fie descentralizată. Pe de altă parte, Imperiul nu găsisese încă un principiu clar pentru a asigura succesiunea puterii, fapt care genera periodic grave tulburări. Se întâmpla adeseori ca în cazul unui tron vacant, titularii marilor comandamente militare să se înfrunte disputându-și succesiunea cu armele în mâini. Dioclețian a imaginat, așadar, un sistem menit să rezolve dintr-o singură lovitură aceste două probleme. Împăratului unic el îi substituie un colegiu imperial. El însuși își ia titlul de August și-și alege un coleg de același rang. Fiecare din ei e asistat de un Cezar. Cezarii erau mențiți să succeadă numaidecât Auguștilor în cazul dispariției lor. Dioclețian, care și-a ales pe ceilalți trei colegi, rămâne șeful colegiului. El va împinge conștiința profesională până acolo încât va abdica la capătul a douăzeci de ani de domnie, pentru a face sistemul să funcționeze chiar sub ochii săi și, eventual, pentru a reveni din retragerea sa ca să arbitreze un posibil conflict între succesori². În același timp, Dioclețian renunță la Roma ca sediu al puterii imperiale și alege drept capitale patru orașe situate mai bine din punct de vedere strategic. Acestea vor fi două orașe occidentale, Trèves, cu misiunea de a acoperi frontiera Rinului, Milanul care proteja Italia, și încă alte două orașe orientale: primul, Nicomidia, este situat lângă strâmtori în Asia Mică; al doilea, Antiohia, se află în locul unde coasta Asiei Mici se încovoia spre sud, în regiunea în care se află astăzi frontiera comună dintre Turcia și Siria. Nicomidia apără regiunea strâmtorilor și a Dunării de jos; Antiohia veghează asupra frontierei persane.

² El se va retrage într-un monumental palat pe coasta dalmată; în numele orașului actual Split [Croatia] se regăsește numele palatului imperial (*palatium*) construit aici de Dioclețian.

Bineînțeles, acest sistem va cunoaște modificări în cursul anilor de după domnia lui Dioclețian, dar ele nu vor fi esențiale. În cursul secolului IV se va mai întâmpla ca Imperiul să fie guvernat provizoriu de un singur om, dar aproape întotdeauna Răsăritul și Occidentul vor avea fiecare un suveran propriu. În mai multe rânduri, Cezarii vor fi un fel de vice-regi. Cea mai importantă schimbare va fi adusă de Constantin: în anul 325 el abandonează Nicomidia și întemeiază un nou oraș căruia îi dă numele său. Vechiul oraș Bizanț de pe țărmul european al Bosforului este considerabil mărit și transformat din temelii. La capătul a cinci ani de muncă, inaugurarea solemnă are loc pe 11 mai 330. Bizanțul devine *Constantinou polis* („orașul lui Constantin”), din care noi am făcut Constantinopol, iar turcii Istanbul. Urmașii imediați ai lui Constantin în Răsărit vor avea reședința la Constantinopol, în cazul în care o necesitate anume nu-i va face să-și aibă reședința la Antiohia.

Poate că ar trebui să facem mai clare motivele acestor implantări. În armata romană vor exista de acum încolo două tipuri de trupe: mai întâi, o armată de frontieră, pe Rin și Eufrat sau la marginea deșertului, alcătuită din soldați-țărani, puțin instruiți și de obicei legați de pământ: aceasta asigură paza pe o linie de fortificații uneori continui; iar mai apoi, un corp de luptă masat în zona Constantinopolului, aproape de Constantin. Aici găsim, de exemplu, cavaleria grea cu armuri de fier care va face de acum înainte mândria Imperiului. Drumul care unește frontiera Rinului cu a Eufratului trecând prin Pădurea Neagră, valea Dunării, strâmtori și Anatolia, lega cele patru capitale. Constantinopolul se afla aproape de centrul acestui dispozitiv. Informațiile venite de la frontiere ajungeau mai repede, trupele comasate aici putând fi dirijate după voie într-o direcție sau alta. În caz de necesitate era posibil chiar transferul unităților de pe un front pe altul. În anul 360, trupele se vor revolta la Lutetia (Parisul de azi) pentru a nu fi trimise pe frontul oriental, în Mesopotamia. Astfel de deplasări se executau pe jos, într-un ritm mediu de treizeci de kilometri pe zi.

Iată deci motivul principal pentru care centrul de gravitate al Imperiului s-a deplasat dinspre Roma antică emigrând pe țărmurile Bosforului. Să adăugăm la aceasta faptul că vechea superioritate romană se întemeia pe baze aproape exclusiv militare, în timp ce Răsăritul, cucerit de mult timp și a cărui limbă a rămas pretutindeni greaca, era mai bogat, mai civilizat, mai plin de orașe adevărate. Cât timp complexul greco-roman va supraviețui, de-a lungul între-

gului secol IV, Imperiul își va păstra o strălucire și o forță cu nimic mai prejos față de trecutul său cel mai prestigios.

Ca să revenim la reformele lui Dioclețian, și care sunt de cea mai mare importanță pentru demersul nostru, pentru prima dată în istoria Romei împăratul, grijuliu să-și dirijeze mai bine administrația și să-și facă armata mai eficace, a separat ierarhia militară de cea civilă. Guvernatorii de provincie nu mai comandă armata. Cele două cariere sunt separate, fapt care va avea cu timpul drept efect creșterea regulată din rândul cadrelor a numărului imigranților goți, așa încât înaltul comandament va sfârși prin a le reveni. Fenomenul nu e străin de prăbușirea Imperiului de Apus în fața invadatorilor germani la începutul secolului V.

Pe de altă parte, Dioclețian a mărit numărul provinciilor reducând dimensiunile fiecăreia. Le-a regrupat totodată în ansambluri mai vaste în fruntea cărora a pus un înalt funcționar cu titlul de vicar. O întreagă birocrație a fost creată sau dezvoltată pe toate treptele începând de la puterea centrală până la funcțiile guvernatorilor de provincie, în timp ce orașele cu statut de cetate sunt întotdeauna prea numeroase pentru a putea fi administrate de adunarea proprietarilor. Fiecare oraș are în fruntea sa un consiliu de notabilități membre în el cu titlu ereditar. Acestea sunt mândre de funcția lor, deși gem sub povara sarcinilor, îndeosebi financiare, ce decurg dintr-o astfel de funcție. În afara responsabilității colective, un mare număr de funcții sunt exercitate pe rând de cetățenii bogați care nu se pot sustrage de la ele. Ei achitau cheltuielile acestora, suportând în același timp pentru un anume timp responsabilitatea personală pentru ele.

Dioclețian moștenise o monedă depreciată și desconsiderată datorită devalorizărilor succesive determinate de împărații secolului III. Devalorizarea consta în reducerea cantității de aur dintr-o monedă prin modificarea densității aliajului, prin ciuntire sau comasare. Dioclețian a luat câteva măsuri pentru a restaura situația, dar adevărata reformă monetară va fi opera lui Constantin, care va crea o monedă nouă al cărei nume, dacă nu și valoare, va străbate veacurile: faimosul *solidus*, piesă „grea” a epocii (4, 55 g de aur). Urma acestei monede s-a păstrat în limba franceză: „sous”, și italiană: „soldi”. Această monedă bizantină care va rămâne în uz timp de secole la Constantinopol, până în epoca Comnenilor, va face prosperitatea Bizanțului și va trezi poftele întregului Occident medieval. Nu e o întâmplare că imaginea monedei bizantine [*le besant*] figura pe blazoanele celor mai mari familii franceze.

Reforma sistemului fiscal avea să aibă consecințe profunde. De acum înainte impozitul e plătit de toți, inclusiv de Italia, care până acum era scutită. S-a stabilit un sistem complicat care lua în calcul titularii unui domeniu și suprafețele exploatate de ei. Acest impozit e plătit în natură, ceea ce face ca statul să-și plătească funcționarii tot astfel, care își iau salariile o dată pe an din magaziile publice. Un astfel de sistem creează nevoi speciale de depozitare locală, de transport și de regroupare pe întreaga provincie a dărilor percepute. Centrele de percepere sunt adevărate stații rutiere de marfă. Se adaugă și o închisoare pentru rău platnici și torționari care să le bage mințile în cap cu lovături de bici. La zgomotul continuu al traficului se adaugă strigătele prizonierilor și ale cărușășilor. Aproape orice administrație fiscală funcționează prin rechiziționarea de persoane care se controlează și deci se jenează reciproc, ceea ce duce la incriminări reciproce constante ale interesăților și la multe tentative de a scăpa de aceste corvezi. Numai meșteșugarii plătesc un impozit special, în numerar, dar pentru economia gestiunii acesta nu este perceput decât o dată la patru ani, ceea ce duce periodic la grave dificultăți pentru nefericiții și neprevăzătorii care nu pot face față scadenței. Numai oamenii liberi sunt impozitați direct. Cu toate acestea, mulți țărani liberi simțeau nevoia să se pună sub protecția unui mare personaj. Sistemul a mers până acolo încât legea a recunoscut în ei o nouă categorie socială, cea a *colonilor*, care nu sunt sclavi, dar nu sunt nici oameni liberi cu adevărat. Mai târziu ei vor deveni treptat iobagi. În această epocă, marii proprietari repartizau ei înșiși către colonii lor impozitul pe care îl plăteau în mod global statului.

Solidus-ul constantinian nu este singura instituție a acestui secol cu viață grea. Până nu de mult, unele calendare mai indicau pentru anul în curs o cifră cabalistică definind așa-numitul *indiction*. Indictionul este o perioadă de cincisprezece ani în cursul căreia masa impozitelor plătite de locuitorii fiecărui oraș rămâne în principiu neschimbată. Punctul de plecare al primului indiction a fost anul 312, sistemul funcționând mult timp ca reper cronologic.

Așadar, aproximativ între 285 și 330, Imperiul roman a cunoscut un ansamblu de mutații care l-au transformat profund. Cel mai mare număr de transformări de acest fel sunt opera lui Dioclețian; iar altele îl au ca autor pe Constantin; altele constituie o moștenire ceva mai veche. Astfel, în cursul secolului III de exemplu, în vechia armată romană constituită aproape în întregime din infanteriști a sporit în mod considerabil rolul unităților de cavalerie.

A apărut cavaleria grea cu armuri din plăci de fier, pe care am evocat-o mai sus și care apare chiar și în romanele acestei epoci³.

Acesta e în linii mari cadrul în care a văzut lumina zilei Grigorie. El se naște și moare în Capadocia, în centrul Anatoliei actuale, într-o localitate situată pe marele drum care lega Constantinopolul de Antiohia, două mari orașe care vor juca un rol de far și de pol de atracție în toate domeniile, îndeosebi pentru capadocienii întreprinzători. Aici se formau studenții, viitoare cadre politice și religioase ale Imperiului. Aici se elabora cultura și tot aici se câștigau pozițiile importante.

Cadrela vieții în Răsăritul secolului IV

E momentul să descriem acum cadrul politic și social în care evoluau eroul nostru și contemporanii săi. Cvasitotalitatea populației acestui timp (90 % pe puțin) trăia la țară. În regiunile grecești însă, orașele sunt mult mai numeroase decât în Occident iar unele din acestea, fără a egala dimensiunile Romei, nu erau foarte departe de ea.

Alexandria nu era cu mult mai prejos. Întemeiată în secolul IV înainte de Iisus Hristos de către Alexandru Macedon, Alexandria a fost timp de trei secole capitala regilor Lagizi. Provincie romană începând din anul 31 î.Hr., Egiptul s-a bucurat mult timp de un regim aparte⁴. În epoca noastră, nu mai rămăsese însă decât puțin din acest regim. Egiptul continuă să furnizeze grâul pentru populația Romei, iar acum populația din Constantinopol se bucură și ea de aceleași privilegii. În fiecare an, la începutul primăverii, navele părăsesc portul Alexandriei pentru a livra Romei și Constantinopolului proviziile pe care împăratul le distribuia gratuit pentru a-și asigura bunăvoința populară. Alexandria rămâne un port foarte mare, un important oraș negustoresc, placa turnantă a marilor fluxuri de export, o piață financiară de prim ordin, și, în egală măsură, un centru intelectual. Populația ei are reputația de a fi deosebit de agitată.

Dezvoltat foarte repede, Constantinopolul are mari bulevarde, piețe largi și numeroase parcuri private și e mândru de coloanele ridicate în piețele lui publice. Planul orașului are forma unui triunghi cu două laturi, dinspre nord, sud și est mărginite de mare, în

³ În romanul său ce poartă titlul dublu de *Etiopice* și *Aventurile lui Theagen și Hariclea*, Heliodor a descris în amănunțime armamentul acestor cavaleriști (IX, 15).

⁴ Depinde direct de împărat.